УДК 93 (477.62) + 364.23
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.14

Попов В. Ж.
https://orcid.org/0000-0002-6790-4181
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ В 1917–1920 РР.

В статті розглядаються особливості функціонування культурних установ в умовах соціально-політичної кризи 1917–1920 рр. в Україні та можливості для змістовного відпочинку міських мешканців, які надавалися цими закладами. Завдяки тяжінню освічених громадян до друкованого слова, протягом зазначеного періоду працювали бібліотеки, при чому їх діяльність дуже швидко відновлювалася після чергової зміни влади. Бібліотеками опікувалися як державні, так і громадські організації. Читачі цікавилися не лише класичними творами, а й останніми політичними новинами, що зумовлювало необхідність постачання до бібліотек свіжих газет та журналів. З надходженням нових видань виникали труднощі, пов'язані з політичною нестабільністю та економічними проблемами у видавництвах, тому співробітники бібліотек опікувалися своєчасним поверненням книжок читачами, навіть із загрозами кримінального переслідування. Розповсюдилася така форма ознайомлення з поточними подіями, як читання вголос, внаслідок чого керівництво закладів намагалося облаштовувати приміщення для колективних зібрань.

Зберігався попит на театральні видовища та кінематограф. Цей попит зустрічав відповідну пропозицію. Функціонування театрів та кіно забезпечувалося, в основному, приватною ініціативою. Тим не менш, влада активно втручалася в діяльність театральних колективів, в першу чергу з метою стеження за репертуаром, а також з вимогою зниження вартості квитків для окремих категорій глядачів. Театральні постанови та демонстрація кінострічок відбувалися іноді у вкрай непристосованих приміщеннях, в умовах відсутності мінімальних зручностей.

Не залишалися без відвідувачів музеї. Небайдужі ентузіасти намагалися навіть в тих складних умовах зберігати та поповнювати музейні фонди. Владні структури використовували потребу пересічних містян у розвагах для укріплення власного авторитету, іноді викликаючи у глядачів відчуття перенасиченості мітингами, лекціями та концертами. Як правило, з ініціативою знизу була пов'язана діяльність спортивних товариств. Таким чином, у статті проаналізовані основні форми організації культурного дозвілля, визначені його організатори і цілі, які при цьому переслідувалися.

Ключові слова: *самоорганізація суспільства, культурні традиції, культурні потреби, видовищні заходи, благодійність.*

Постановка проблеми. Культурна сфера належить до ключових складових суспільного життя, оскільки забезпечує безперервність історичного розвитку, підтримує зв'язок між поколіннями та сприяє відтворенню усталених соціальних взаємин. У періоди масштабних суспільних потрясінь і трансформацій традиційні культурні практики виконують важливу стабілізаційну функцію, пом'якшуючи соціальну напруженість і знижуючи рівень психологічної тривожності, властивий громадянам у кризових умовах.

Особливий науковий інтерес становить здатність культурних інститутів поєднувати спадкоємність із відкритістю до змін. Вони можуть інтегрувати як закономірні, так і нав'язані нововведення або, навпаки, відкидати їх як несумісні з усталеними культурними традиціями. Водночас культурна сфера характеризується певною автономністю, що дозволяє їй зберігати життєздатність навіть за умов мінімальної державної підтримки або повної відсутності уваги з боку владних структур.

Не менш важливим є дослідження особливостей організації дозвілля населення в умовах соціально-економічної кризи, коли першочергового значення, здавалося б, набуває питання

© Попов В. Ж., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

фізичного виживання. Характер проведення вільного часу визначався не лише рівнем матеріального виробництва та загальним культурним розвитком суспільства, а й ступенем його соціальної стабільності або, навпаки, глибиною кризових процесів.

Цінний емпіричний матеріал для аналізу практик дозвілля пересічного населення містить період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Особливу увагу доцільно зосередити на міському населенні, життєдіяльність якого формувалася в умовах індустріальної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти теми розглядалися в науковій літературі. Так, вільний час, як складова частина повсякденного життя, був предметом уваги окремих авторів у збірнику наукових статей «Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр.» [1]. Проблеми, пов'язані із створенням і функціонуванням окремих культурних установ в період, що вивчається, розкриті в збірнику «Культурне будівництво в Українській РСР» [2]. Діяльність бібліотек, як важливих осередків змістовного дозвілля, охарактеризована у збірнику наукових статей «Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.)» [3]. Становищем української художньої інтелігенції у 1917–1918 рр. цікавився А. Б. Пономаренко [4]. Формування кадрів для роботи в культурній сфері розглянуто у збірнику «Історія інтелігенції Української РСР» [5]. Культурно-просвітницька діяльність в Україні за часів Центральної Ради вивчалася Т. С. Осташко [6]. Духовне життя в Україні у 1917–1920 рр. аналізував М. В. Кордон [7]. В цілому означена тема ще не була предметом наукового пошуку.

Постановка завдання. Метою цього дослідження є комплексний аналіз змісту та особливостей організації різними культурними установами вільного часу населення міських поселень України впродовж 1917–1920 рр. Для реалізації поставленої мети передбачено розв'язання низки дослідницьких завдань, зокрема: з'ясувати основні форми проведення вільного часу в містах і селищах міського типу України; визначити коло державних, громадських і приватних інституцій, що брали участь в організації діяльності населення в сфері дозвілля; дослідити цілі та ідейні засади, які ці структури декларували у процесі здійснення культурної роботи.

Виклад основного матеріалу. У 1917–1920 рр. одним із найпоширеніших способів проведення дозвілля залишалося читання. Архівні матеріали свідчать, що революційні події істотно вплинули на читацькі інтереси населення. Так, працівники народних бібліотек Богодухівського повіту Харківської губернії у 1917 р. відзначали помітне зростання зацікавленості газетами та брошурами, насамперед суспільно-політичного змісту [8, арк. 51]. Характерною рисою цього періоду стало поширення практики колективного читання вголос, яку бібліотекари розглядали як нове явище революційної доби. Саме тому в бібліотеках, що не мали спеціально обладнаних читальних залів, порушувалося питання про їх створення [8, арк. 98]. У 1918 р. більшість бібліотек регулярно передплачувала періодичні видання, які користувалися значним попитом серед відвідувачів, тоді як політична література також викликала жвавий інтерес. Водночас окремі бібліотекари провінційних закладів констатували скорочення читацького попиту, пояснюючи це невідповідністю наявних книжкових фондів актуальним потребам населення [9, арк. 35зв.].

Особлива увага розвитку бібліотечної мережі приділялася в ті періоди, коли в окремих регіонах встановлювалася радянська влада. Зокрема, у липні 1919 р. Нікопольський відділ народної освіти наголошував на значенні Центральної бібліотеки як потенційного культурного осередку для міста й навколишніх волостей [10, арк. 6, 6зв.]. Вже в серпні було організовано повернення книжкових фондів, які опинилися у приватних осіб, або були втрачені під час воєнних подій та переміщень. Усіх громадян зобов'язували протягом трьох днів повернути бібліотечні книги, а за невиконання цього розпорядження передбачалася відповідальність перед революційним трибуналом [10, арк. 16].

Організацією культурного дозвілля займалися також професійні спілки. Так, у лютому 1919 р. профспілка одного з рудників, констатувавши відсутність громадського простору для змістовного відпочинку робітників та їхніх родин, ухвалила рішення про створення робітничого клубу. Передбачалося негайне відкриття читальні й бібліотеки, для яких планувалося використати будинок для приїжджих [11, арк. 47, 47зв.].

Відновлення та охорона бібліотек стали одним із напрямів діяльності радянських органів влади й на інших територіях. Одним із перших розпоряджень Старобільського революційного комітету волосним ревкомам доручалося забезпечити збереження бібліотек, залишених у поміщицьких маєтках. В грудні 1919 р. бібліотеки відкрилися

для безкоштовного користування всім населенням міста й повіту [12, арк. 13].

У Луганську бібліотеки відновили свою діяльність лише наприкінці березня 1920 р. До послуг читачів були наукові видання, періодика та художня література. Осіб, у яких зберігалися бібліотечні книги, отримані ще до революційних подій, зобов'язали повернути їх у встановлений термін. Для порушників цього розпорядження передбачалася передача відповідних списків до органів кримінального розшуку [13, арк. 116].

Важливе місце в культурному житті населення посідали також театральні вистави й кіносеанси. У період Української Держави розвитку театрального мистецтва сприяв приїзд до України професійних акторів із Москви та Петрограда. У травні 1918 р. у харківському Малому театрі була сформована високопрофесійна драматична трупа [14, арк. 3].

У театральному сезоні 1918 р. активно діяли театри Катеринослава, Одеси та Полтави [15], що свідчило про пожвавлення сценічного життя. Разом із тим жителі невеликих міст зіткнулися з істотним подорожчанням театральних квитків, що було зумовлено прагненням антрепренерів забезпечити економічну доцільність гастрольної діяльності. Показовим прикладом стали гастролі Ізи Кремер у Полтаві, під час яких вартість місць у театральній ложі досягала 72 карбованців, що сучасники оцінювали як надзвичайно високу: «Навіть у Києві таких цін немає» [16].

Театральне життя було тісно пов'язане з тими самими труднощами, які супроводжували повсякденне життя пересічних мешканців міста. Під час вистав нерідко траплялися перебої з електропостачанням [17]. Використання свічок як альтернативного освітлення іноді призводило до небезпечних ситуацій: одного разу зайнялася театральна завіса, а пожежник, ліквідовуючи загоряння, випадково облив водою співачку. Попри це, вона мужньо завершила виконання арії [18]. Додатковою проблемою були перебої в роботі громадського транспорту, через що не всі глядачі могли відвідувати театральні постановки. Працівники Харківського паровозобудівного заводу звернулися з вимогою продовжити рух трамваїв після восьмої години вечора. Вони наголошували, що не бажають залишатися «оддалік загального культурного життя міста» [19].

У подальшому театральне життя та кінопокази дедалі більше набували політичного спрямування. 5 березня 1919 р. у Народному будинку Харкова було проведено концерт і театральну виставу на користь Червоної армії [20, арк. 95]. Подібна практика простежувалася і в інших населених пунктах. У липні 1919 р. політичний комітет бойової ділянки звернувся до Нікопольського військово-революційного комітету з проханням передати на два тижні дві наявні кінематографічні програми, що перебували у віданні відділу народної освіти, для демонстрації особовому складу під час відпочинку [21, арк. 79].

Водночас у самому Нікополі місцевий відділ народної освіти звернувся до голови ВРК з доповідною запискою, в якій обґрунтовував необхідність зробити театр доступним для широких верств населення. Особливу увагу було приділено значній кількості біженців, які потребували культурного дозвілля. Голова ВРК підтримав цю позицію, зазначивши, що театр має бути доступним для широких кіл пролетаріату як за вартістю квитків, так і за змістом репертуару [10, арк. 1, 1 зв.].

Потреба населення у культурному відпочинку змушувала органи влади навіть у прифронтових районах відступати від окремих обмежень воєнного часу. Так, у листопаді 1919 р. начальник Маріупольського гарнізону отримав звернення від зборів службовців порту з проханням повернути приміщення, зайняте під військовий склад. Автори клопотання наголошували, що раніше в ньому діяла бібліотека, проводилися аматорські театральні вистави та благодійні вечори [22, арк. 21–22]. У цей самий період військово-квартирна комісія розглянула питання про звільнення театру Солей, який використовувався для розміщення біженців, і ухвалила рішення повернути його театральній трупі [22, арк. 46].

Подібний підхід простежувався і на територіях, контрольованих радянською владою. Згідно з наказом Старобільського ВРК місто та повіт переводилися на воєнний стан, а пересування населення вулицями дозволялося лише до 22-ї години. Водночас робота театрів, кінематографів та інших розважальних закладів дозволялася до 23-ї години за умови, що відвідувачі могли пред'явити патрулям вхідні квитки [12, арк. 4].

У роки громадянської війни невід'ємною складовою громадського життя залишалися концерти, мітинги та публічні лекції, які нерідко поєднували культурні й політичні функції. Так, 12 березня 1919 р. у Бахмуті з нагоди річниці Лютневої революції в Народному будинку відбувся концерт-мітинг, учасниками якого були переважно червоноармійці, місцеві прихильники радянської влади та окремі учні [23].

Аналогічні заходи проводилися й у Старобільську. 23 лютого 1919 р. у театрі «Червона зірка»

було організовано мітинг-спектакль, відвідування якого для червоноармійців, робітників і селян було безкоштовним [13, арк. 36]. 10 березня там само відбулася лекція-мітинг. Перерви між виступами супроводжувалися виконанням духовим оркестром музичних творів [13, арк. 43]. Водночас прагнення радянської влади до організації масових політико-культурних заходів не завжди відповідало настроям населення. Так, кореспондент газети «Донецька комуна», описуючи музично-вокально-літературний вечір з нагоди 1 Травня в бахмутському клубі «Комуна», зазначав, що робітників серед присутніх було небагато, пояснюючи це їхньою втомою від численних святкових заходів [24].

Попри складні умови доби громадянської війни, класичне мистецтво не втрачало своєї аудиторії й продовжувало користуватися значною популярністю серед населення. Показовим у цьому відношенні став симфонічний концерт, організований 6 березня 1920 р. у бердянському театрі імені Леніна союзом оркестрантів. Незважаючи на те, що концертна програма тривала з дев'ятої години вечора до пів на другу ночі, публіка демонструвала високий рівень культури поведінки. Спостерігачі відзначали відсутність звичних для масових заходів безладу, шуму й конфліктів. У залі панувала цілковита тиша. До репертуару входили композиції Ф. Шуберта, К. Вебера, номер «Вмираючий лебідь», а також декламаційні виступи [25].

Важливим складником культурного життя міст залишалася діяльність музеїв, які продовжували функціонувати навіть у найтяжчі періоди воєнного протистояння. Збереження музейних колекцій перебувало під контролем влади незалежно від політичного режиму – як радянської адміністрації, так і білогвардійських органів управління. Так, у серпні 1919 р. за зникнення з Богодухівського районного музею грецького блюдця було накладено штраф на музейного сторожа та завідувача позашкільного району [26, арк. 241]. Попри активні бойові дії, у липні 1919 р. в Нікополі розпочав роботу Народний музей витончених мистецтв, поряд із яким уже функціонував Педагогічний музей [21, арк. 6, 6зв.]. У листопаді того ж року в Маріуполі було виділено приміщення для музею колишнього Імператорського Російського технічного товариства, придбаного земською управою [27, арк. 45].

Після встановлення радянської влади в Харкові у лютому 1920 р. було офіційно зареєстровано низку культурно-просвітницьких і громадських об'єднань, що свідчило про пожвавлення суспільного життя. Одночасно активізували свою діяльність спортивні товариства [28, арк. 354, 360].

Висновки. Події Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. стали важливим чинником активізації творчих сил суспільства, стимулювали зростання інтересу населення до культурних надбань і створили передумови для підвищення загального культурного рівня громадян. Водночас воєнно-політична нестабільність, характерна для доби громадянської війни, що проявлялася в хаосі, анархії, гострому дефіциті продовольства та інших предметів першої необхідності, суттєво ускладнювала розвиток культурної сфери. За таких обставин питання культури нерідко залишалися поза увагою державних інституцій, а функціонування культурних закладів значною мірою забезпечувалося завдяки громадській ініціативі та діяльності окремих ентузіастів.

Попри складні умови громадянської війни, народні бібліотеки, а в сільській місцевості – хати-читальні, продовжували функціонувати протягом усього досліджуваного періоду. Низку важливих суспільних функцій виконували театр і кінематограф. Вони створювали особливий культурний простір, який дозволяв психологічно дистанціюватися від повсякденних труднощів. Водночас театральні й кінематографічні установи забезпечували засобами до існування творчі колективи та технічний персонал. Не менш важливою була їхня роль як інструментів політичної пропаганди. Крім того, театр і кіно залишалися одними з небагатьох доступних форм дозвілля та важливими каналами залучення населення до культурних цінностей.

Театральні споруди нерідко виконували й багатофункціональне громадське призначення, слугуючи місцем проведення лекцій, конференцій, зборів, політичних мітингів, а також урочистостей, присвячених календарним і пам'ятним датам. Репертуар театральних колективів і кінематографа порівняно з дореволюційним періодом зазнав незначних змін: основу постановок становили твори класичної драматургії, які лише епізодично доповнювалися агітаційними виставами радянської тематики.

Важливе місце в культурному житті міського населення посідали музичні колективи та окремі виконавці, популярність яких не поступалася театральним і кінематографічним виставам. Виконання творів класичної музики справляло глибоке враження на слухачів, що неодноразово відзначали сучасники. Разом із тим діячі музичного

мистецтва відчували значні матеріальні труднощі, пов'язані з високою вартістю необхідних ресурсів і загальною економічною кризою. Загалом розвиток культурної сфери в Україні у 1917–1920 рр. відбувався переважно в межах традиційних організаційних форм, які, однак, під впливом революційних подій поступово наповнювалися новим суспільно-політичним та ідеологічним змістом.

Список літератури:

1. Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр.: Збірник наукових статей. К., 2014. 328 с.
2. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. К., 1979. 664 с.
3. Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): зб. наук. Праць. К., 1998. 276 с.
4. Пономаренко А. Б. Художня інтелігенція і розвиток української преси та книгодрукування в 1917–1918 рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/ (дата звернення 15.05.26).
5. Історія інтелігенції Української РСР 1917–1990 рр. К., 1991. 535 с.
6. Осташко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради / Укр. іст. журнал. 1998. № 3. С. 24–38.
7. Кордон М. В. Культура і духовне життя в Україні у 1917–1920 рр. Збірник «Шляхами творення української державності». Житомир. 2006. С. 120–125.
8. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 306. Оп. 1. Спр. 80. Звіти про діяльність народних бібліотек. 207 арк.
9. ДАХО. Ф. 306. Оп. 1. Спр. 81. 127 арк.
10. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 38. 22 арк.
11. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). Ф. Р-2399. Оп. 1. Спр. 1. 64 арк.
12. ДАЛО. Ф. Р-1173. Оп. 1. Спр. 3. 51 арк.
13. ДАЛО. Ф. Р-463. Оп. 1. Спр. 2. 119 арк.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 30. 44 арк.
15. Південна зоря (Катеринослав). № 2. 10 травня 1918 р.
16. Полтавські новини. № 37. 18 червня 1918 р.
17. Південний край (Харків). № 151. 20 жовтня 1918 р.
18. Південний край. № 38. 30 травня 1918 р.
19. Південний край. № 76. 17 липня 1918 р.
20. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2265. 337 арк.
21. ДАДО. Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 57. 150 арк.
22. Донецький обласний державний архів (далі – ДОДА). Ф. Р-2568. Оп. 1. Спр. 5. 68 арк.
23. Червоний вал (Бахмут). 15 березня 1919 р.
24. Донецька комуна. № 41. 6 травня 1919 р.
25. Вісті (Бердянськ). 10 березня 1920 р.
26. ДАХО. Ф. Р-429. Оп. 1. Спр. 1а. 286 арк.
27. ДОДА. Ф. Р-2568. Оп. 1. Спр. 6. 51 арк.
28. ДАХО. Ф. Р-202. Оп. 2. Спр. 11с. 456 арк.

Popov V. Zh. ACTIVITIES OF CULTURAL INSTITUTIONS IN UKRAINIAN CITIES, 1917–1920

This article examines the specific features of the functioning of cultural institutions in Ukraine during the socio-political upheavals of 1917–1920 and explores the opportunities for meaningful leisure available to urban residents. Owing to the sustained interest of educated citizens in the printed word, libraries continued to operate throughout this period, with their activities being rapidly restored after successive changes of political authority. Libraries were supported by both state institutions and civic organizations. Readers showed interest not only in classical literature but also in the latest political developments, creating a demand for the regular supply of newspapers and periodicals. The acquisition of new publications, however, was hindered by political instability and economic difficulties affecting the publishing industry. Consequently, library staff devoted considerable attention to ensuring the timely return of borrowed books, at times resorting to threats of criminal prosecution. Public reading aloud also became a widespread means of disseminating current information, prompting library administrations to arrange spaces suitable for collective gatherings.

The demand for theatrical performances and cinema remained strong throughout the period and was met by a corresponding supply. The operation of theatres and cinemas was based primarily on private initiative.

At the same time, the authorities actively intervened in the activities of theatrical companies, primarily by supervising their repertoires and requiring reduced ticket prices for certain categories of spectators. Theatrical performances and film screenings were occasionally held in highly unsuitable premises lacking even basic amenities.

Museums likewise continued to attract visitors. Dedicated enthusiasts sought to preserve and expand museum collections despite the challenging circumstances. Government authorities exploited the public's need for entertainment as a means of consolidating their own legitimacy, at times creating a sense of fatigue among audiences through the excessive organization of rallies, lectures, and concerts. The activities of sports associations, by contrast, were generally initiated from the grassroots level. The article thus analyzes the principal forms of cultural leisure in Ukrainian cities during 1917-1920, identifies their organizers, and examines the objectives they pursued.

Keywords: *self-organization of society, cultural traditions, cultural needs, entertainment events, charity.*

Дата першого надходження статті до видання: 01.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026